

dobí, které bylo obdobím politické, kulturní a náboženské změny, tedy obdobím poskytujícím zvláště živnou půdu pro vyjádření dvojnásobnosti a nekonsistentnosti.

První kapitola (s. 39-95) – *Isis, Una quae est omnia. Tyrans against tyranny: Isis as a paradigm of Hellenistic rulership* – je založena na analýze hymnu na bohyni Isis a v něm obsažených protirečeních. Je v podstatě úvodem do velmi důležitých fenoménů vlastních henoteistickým formám adorace. Soustřeďuje se na tragické důsledky henoteistického přání: jeden bůh poskytuje spásu a osvobozuje lidstvo od pout pozemských nebo kosmických despotů a cena za toto osvobození je ta nejvyšší, jakou si lze představit – absolutní podřízení se „osvoboditeli“ jako novému despotovi. Právě obsahem kontradike v hymnu na Isis je chvála Isidy jako tyrana a současně i jako osvoboditelky od tyranie. V jasné historicko-filologické analýze ukazuje autor, že tato vnímání Isidy reflektují ideologii helénistických vládců (s. 39-95).

Druhá kapitola (s. 96-205) – *Heis Dionysos. The Tragic Paradox of the Bacchae* – se zaměřuje na to, co dle autora demonstruje první „henoteistický experiment“ v řecké historii a literatuře: Euripidovy *Bakchantky*, v nichž dramatik uvádí na jeviště neřešitelný paradox mezi totalitními požadavky jednoho tyranského boha a neměnné totalitní nároky společnosti. Drama odrážející jistě napětí tehdejších Athén ukazuje, že obě strany konfliktu jsou vinny stejným zločinem, jímž je *asebeia*. Autor knihy argumentuje v tom smyslu, že Euripidův *Dionýsos* je prvním řeckým bohem ztvárněným plně jako velké božstvo helénistického henoteismu. Součástí této kapitoly je také problematika přijímání cizích božstev v Athénách v době helénistické, která je cenným dokreslením společenské a náboženské atmosféry doby.

Kapitola třetí (s. 206-251) – *Hermes Ter Unus. Martial 5,24: Transformations of Henoteism* – se časově vztahuje k období raného císařství a osvětluje „nemožné důsledky, ve skutečnosti absurditu“ henoteistického velení přenášeného na lidskou bytost, v tomto případě na gladiátora. Versnel ukazuje, že *Martialova* formule „ter unus“ (5,24) je slovní hříčkou, nikoli kultovní formulí, která by předjímalá křesťanská trojiční dogma.

Celá publikace je vybavena podrobným a zevrubně komentovaným poznámkovým aparátem a obsahuje rozsáhlou bibliografii, jmenné i předmětné rejstříky a rejstříky řeckých a latinských výrazů.

Svým charakterem představuje recenzovaná publikace mnohem více než pouhou příručku ke studiu antických náboženství. Především ukazuje, že i klasická témata jsou otevřena diskusi pod zorným úhlem nových metodologických přístupů religionistiky, přičemž Henk Versnel dokazuje, že je obeznámen s modely myšlení různých religionistických škol, z jejichž nejlepších tradic čerpá. To mu umožňuje – v rámci analýzy jednotlivých problémů – mnohem hlubší porozumění náboženské mentalitě helénistického světa.

Pro badatele na poli náboženství řeckého a římského může tato publikace být do jisté míry protiváhou k nepřilíh problémově koncipovaným příručkám věnovaným náboženstvím antiky. V širším kontextu by mohla být považována, zejména po metodologické stránce, za náznak východiska ze slepé uličky v diskusi o vztahu antiky a křesťanství, který je tradičně vnímán jako „nekonsistentní“. V každém případě je kniha Henka Versnela jednou z nejpodněnějších interpretací řecko-římských mýtů a rituálů vydaných v posledních letech.

IVA DOLEŽALOVÁ

Tibetská kniha mrtvých,
Praha: Vyšehrad³ 1995, VIII +
200 s.

Překlad Tibetské knihy mrtvých z původního jazyka je významným kulturním počinem našeho předního tibetologa a ředitele Orientálního ústavu Akademie věd ČR Josefa Kolmaše.

Knihu otevírá přejná předmluva 14. dalajlámy z 3. dubna 1990, kdy navštívil Československo. Představuje krátce knihu a její význam a vyjadřuje radost nad jejím českým vydáním. Je uveřejněna jak v tibetském originále, tak v českém překladu. Následuje obsáhlá předmluva překladatele (s. 11-26), k níž se vrátíme. Vlastní text knihy (s. 27-

175) je opatřen instruktivními komentáři překladatele řazenými před jednotlivé kapitoly. Po textu knihy následují obrazové přílohy (I-VIII), z nichž zaujmou zvláště faksimile několika tabulek předlohy, přesně osmi listů rukopisného exempláře Tibetské knihy mrtvých z knihovny Orientálního ústavu v Praze. Seznam literatury obsahuje všechny závažné české texty o tibetském buddhismu a nejzávažnější práce světové.

Vraťme se k překladatelově předmluvě či spíše úvodu. Základnou indických i tibetských náboženských představ je koloběh životů, převtělování, řecky metempsychóza, sanskrtsky sansára. S touto naukou souvisí otázka, co se děje při smrti či po ní, nežli nastoupí nová fáze bytí, a jak dochází k novému vtělení do vyšších či nižších bytostí. Oč jde vlastně při smrti podle buddhistických představ? Čtyři prvky, země, voda, oheň a vzduch, vytvářející naše tělesno, jsou postupně pohlcovány, a to vždy nižší vyšším. Mizí duševno – síla, která vše drží pohromadě. Tuto vnitřní absorpci prvků doprovázejí určité vnější projevy umírání, z nichž lze usuzovat, jak je už smrt blízko. Posléze nastoupí sled tří fází posmrtného mezistavu čili bardo.

První je bardo hodiny smrti, druhé bardo vznikání – převtělování.

Tato kniha není jediným tibetským textem připravujícím člověka na smrt, je však rozhodně nejznámější a nejrozšířenější. I když je formována buddhismem, předkládá v užším smyslu názor, jehož se přidržuje jedna z čtyř hlavních skupin tibetského buddhismu, totiž předreformní Ňingmapa čili „Stará škola“, uchovávající nejstarší domácí tradice. Vžitý název „Knihy mrtvých“ není původní. Tibetický název ovšem v překladu zní „Hluboké učení o spontánním vysvobození skrze rozjímání o pokojných a hněvivých božstvech“ či zkráceně „Vysvobození v bardu skrze naslouchání“. Kniha jako celek dýchá atmosférou pozdějšího tantrismu (vadžrajána), skrze nějž do ní pronikly i některé tibetské domorodé prvky. Slůvkem *bar* „uprostřed“ + *do* „dvou“ znamená doslova „mezi dvěma“, a to jak prostorově, tak časově, speciálně pak „interval, mezidobí mezi dvěma stavy“. Mluvívá se o sedmi bardech: 1. mezi zplazením a zrozením, tedy doba těhotenství, doba pobytu v matce; 2. mezi zrozením

a smrtí, tedy doba fyzické existence; 3. stav snění, tedy doba spánku; 4. stav při meditaci, kdy dochází k posunům ve vědomí; 5. stav v okamžiku smrti – od počátku umírání až po oddělení ducha od těla; 6. stav zkoušené nastupující po definitivní smrti, kdy se člověk probírá k novému vědomí; 7. stav vznikání, tedy doba přípravy na nové zrození, nezdařil-li se odchod do nirvány. Kniha mrtvých pojednává jen o posledních třech stavech, od skončení jedné existence po začátek další.

Ústřední myšlenkou Knihy mrtvých však není smrt sama o sobě, nýbrž vysvobození z koloběhu životů, tedy od muk a strastí sansárové existence. Dobrá karma umožňuje – nezdařil-li se odchod do nirvány – alespoň zrození jako bůh, polobůh či člověk, kdežto špatná karma ústí do zrození jako zvíře, hladový duch či bytost uvržená do pekla. Smyslem úsilí o vysvobození je tedy vymknout se karmovému zákonu a tím se vymanit z bludného kruhu převtělování čili vyjít ze strasti.

K tomu vede několik cest: Hínájána, malý vůz, zdůrazňuje individuální dosažení osvícení čili buddhovství. Mahájána, velký vůz, jde cestou lásky k bližnímu. Třetí, tantrajána čili cesta tanter, je rychlejší, ale i riskantnější nežli cesta suter, tedy nauk. Tantrajána či vadžrajána je cestou rituálu, cestou manter čili zaklínadel – ne však jen formálně magických, dodává recenzent, nýbrž především autosugestivních, vytvářejících nový vnitřní svět; chce dospět k osvícení co nejrychleji aktivizací psychických sil adepta. Lze však po ní kráčet jen za pomoci zkušeného gurma – lamy.

Kniha mrtvých je právě jedním z tantrických textů, byť nikoli vysloveně okultním. Vychází se tu z představy, že umírající, ba i nedávno zemřelý ještě slyší, dokonce naslouchá, a že mu tedy lze opakováním a recitováním posvátných textů napomoci k tomu, aby v kritickém čase, kde jde zvláštěm ohrožením, obstál a došel buď přímého vysvobození v nirvane nebo alespoň vylepšil svůj úděl tím, že se vtělí někam výš a nikoli níž.

K tomu dvě poznámky recenzenta: Někteří lékaři tvrdí, že poslední podoba vnímání, která člověka při jeho konci opouští, je právě sluch. To se mohlo už ve staré době vědět. A druhá poznámka: Velmi podobnou funkci má Egyptská kniha mrtvých. Také v ní

jde o jakéhosi průvodce záhrobím, který se ovšem dává mrtvým s sebou na poslední cestu. I tam však nebožtk prochází různými ohrožením a různými zkouškami a jeho další úděl záleží na tom, zdali v nich obstojí. Není divu, že se této nejen mystické, nýbrž spíše hlubinně psychologické látce ujal i C. G. Jung.

Další část úvodu se soustřeďuje na vznik knihy. Tradice jej sice klade už do 8. století, avšak její znovunalezení a další šíření se klade až do 14. století. Vnitřní stavba knihy nasvědčuje tomu, že tu jde spíše o tibetskou kompilaci, nikoli o překlad starého sanskrtského originálu.

Jako své předlohy užil překladatel standardního xylografického vydání z roku 1980, které je z dosavadních vydání nejrozsáhlejší a nejreprezentativnější. Na některých místech je srovnával s neúplným a poněkud odlišným zněním rukopisu Knihy mrtvých, která je uložena v pražském Orientálním ústavu. Kritické vydání originálu dosud neexistuje, překladatel však měl v rukou jak několik dalších edicí, tak i rukopisy či jejich faksimile. V prvním a druhém vydání (nakladatelství Odeon 1990) přeložil čtyři hlavní statek knihy, třetí, poslední vydání je rozšířeno o stať o příznacích smrti.

Překladatel čtenáře seznamuje i s těžkostmi, které se při práci objevily. Nespočívaly ani tak v porozumění tibetské předloze jako spíše v nalezení odpovídajících formulací v češtině. Pro leccos v češtině nemáme výraz. Proto se překladatel někde uchýlil k zavedeným už výrazům sanskrtským (*dharma, karma, sansára, vadžura* atd.) a jen zřídka zůstal u výrazů tibetských (*bardo, jidam, dzogrim, kjerim*), kde by jejich překlad byl příliš těžkopádný a kde jde o termíny zcela specifické.

Je nutno ocenit překladatelovy komentáře v záhlaví kapitol. Jsou vysázeny odlišným písmem a velmi názorně přibližují čtenáři jinak nesnadno pochopitelnou problematiku statě. Podobně záslužné bylo rozdělení díla do větších či menších úseků a dodání nadpisů odvozených z obsahu. Tyto nadpisy jsou v hranatých závorkách, takže čtenář má stále přesný přehled, co je v samotném textu a co je překladatelův dodatek či vysvětlivka. V tomto směru je Kolmašova edice zcela vzorná.

V posledním odstavci úvodu naznačuje překladatel, v čem by mohla kniha mít dosah i dnes. I když je původně určena umírajícím a zemřelým, přece je – říká doslova – ve svých praktických (mohli bychom dodat: etických) důsledcích zaměřena k životu. Tím, že umírajícímu připomíná, co a jak měl konat zaživa, ukazuje i živým, jak smysluplně a buddhisticky samospasitelně (svérázná, ale velmi plastická vazba!) žít už přímý život.

Vlastní kniha je rozdělena do tří dílů či jakýchsi rozsáhlejších kapitol a patera dodatků.

První díl „Bardo hodiny smrti“ přináší nejdříve komentář probírající mystickou slabiku OM a roli gurua, dále upozorňující, kdo už nemá zapotřebí Knihu mrtvých číst (jde samozřejmě o pokročilého jogína, schopného přenést vědomí) a konečně jsou tu instrukce, kdy a jak začít s četbou. Další část komentáře vysvětluje hlavně tibetské názvy a představy, které jsou v pozadí, vlastní odstavce pojednávají o jasném světle viděném v hodině smrti, o přenesení vědomí, o touze po dosažení osvícení myslí a o nahlédnutí do podstaty světa.

Díl druhý „Bardo prapodstaty“ začíná zase komentářem. V něm je asi nejzávažnější upozornění, že je třeba umírajícímu či zde už spíše zemřelému vštípit, aby se neuplnal k ničemu pomíjejícímu, tedy k sansárovému životu, neboť když bude na životě v pozemské podobě lpět a po něm toužit, musí se do něho navrátit. Je třeba, aby věděl, že vše, co ho na další pouti záhrobím čeká, jsou projekce jeho vlastních představ, úzkostí a podobností, které mu nemohou uškodit. Nerozpozná-li to, bude musít dále putovat sansárou. Po komentáři a úvodním textu je tu stať, pojednávající obecně o bardech a zvláště o bardu prapodstaty, v němž se zjevují karmické přeludy, především vize pokojných božstev.

Překladatel tu připojil opět velmi instruktivní komentář s tabulkou, na níž je přehledně utříděna pentáda (pětice) pokojných božstev zjevujících se v bardu prapodstaty s jejich barvami, emblémy a symboly. Pak se v jednotlivých odstavcích textu vykládají vize patera božstev i dalších božských opatrovníků. Nato je text knihy přerušen dalším komentářem a tabulkou pětice hněvivých

božstev opět s jejich emblémy, symboly i božskými družkami. Jsou to vlastně různá ztělesnění toho, co si zemřelý nese ve svědomí. Je třeba, aby i zde nejen nepropadl strachu, ale prokázal zjevením nábožnou úctu a splynul s nimi v meditaci. Následuje text knihy, kde se líčí zjevení jednotlivých božstev a správná reakce na ně.

Třetí díl „Bardo vznikání“ začíná komentářem. Ten vysvětluje, že strach před zjevem, které zemřelý potká, ho nutí k tomu, aby se před nimi ukryl do nového těla, a tím ovšem upadne do zákona sansáry a narodí se znovu, a to buď ve světě bohů, polobohů a lidí, což je ještě relativně dobré, nebo ve světě zvířat, hladových duchů či zavrženců, a to je zlé. Text Knihy mrtvých má po úvodním pozdravení tyto odstavce: bardové tělo a jeho nadpřirozené schopnosti, pocity a představy zemřelého, vážení skutků, vsourčující vliv myšlenky, probleskování světel šestera druhů existence, pět způsobů uzavření brány lůna jako poslední šance jak uniknout novému narození.

Když se to vše nezdaří, je třeba se připravit volbou brány lůna, vizí místa znovuzrození a úkrytem před mstou špatných skutků. Pomáhá tu přenesení vědomí do rajske říše Amitábhy, u ochránce Maitréji. I při návratu do světa lidí je třeba trvat v modlitbě a odpírat náruživost, aby nové zrození nebylo zcela nešťastné.

Komentář před závěrečným odstavcem Knihy mrtvých říká doslova: „Být při umírajícím v jeho poslední hodině je pro něho v dané chvíli to nejdůležitější. Naše přítomnost představuje pro něj mocný zdroj útěchy a inspirace na cestu bardem a za novým zrozením. I v tom třeba vidět jedno z poslání Knihy mrtvých, poslání, které má vpravdě univerzální a trvalou platnost.“ Vnímavý čtenář se tu zamyslí: Není toto napomenutí překladatele určeno nám, lidem koncem dvacátého století, kteří dokáží být tak podivuhodně sobecky necitliví i ke svým nejbližším v hodině jejich smrti? Stejně živě zní i napomenutí Knihy mrtvých samé: „Nikdo z přítubných a přátel ať v blízkosti mrtvol nepláče, nedělá hluk, netruchlí ani žalostně nenáříká. To lze dělat někde jinde! Ať raději každý se zápletem koná ctnostné skutky!“

Po třech dílech následují dodatky. První z nich má třetí vydání knihy navíc. Nese ná-

zev „Spontánní vysvobození skrze pozorování příznaků smrti“. Tento poměrně naturalistický text připojil překladatel, jak mi sám sdělil v rozhovoru, jen s jistými rozpaky. Je dosti vzdálen našemu současnému citění. Leccos je tu zřejmě odporováno velmi vnímavě z běhu věcí, leccos je naopak průmětem starých představ o běhu světa a o lidském těle. Rozhodně text ukazuje podivuhodnou odvahu těch, co se takovými otázkami zabývali a snažili se je co nejpřesněji klasifikovat.

Druhý dodatek se jmenuje „Modlitba k buddhům a bódhisattvům o pomoc zvaná Spontánní vysvobození od strachu“. Je to text podivuhodně duchovní hloubky a úpěnlivá prosba o smilování, která má dodnes oslovující sílu.

Třetí dodatek tvoří „Základní strofy o šesteru bard“ z (cyklu) „Hluboké učení o spontánním vysvobození skrze rozjímání o pokojných a hněvivých božstvech“. Je to básnický pozoruhodná předloha meditace, v níž meditující odkládá nevědomost, aby to, co spatřuje, rozpoznal jako přelud, a vykročil z koloběhu zrození.

Čtvrtý dodatek je „Modlitba za vysvobození z nebezpečných cest bardem“ z (cyklu) „Hluboké naučení o spontánním vysvobození skrze rozjímání o pokojných a hněvivých božstvech“. Navazuje na předchozí text, je jakýmsi jeho pokračováním. Je to prosba k bohům o vyvedení z hrozné cesty bardem a o pomoc při odvržení všech nedobrych myšlenek a tužeb. Tedy podobně jako předešlá.

Poslední pátý dodatek je „Bardová modlitba zvaná Útočiště před strachem“. Je poměrně dlouhá, tematicky blízká předchozím modlitbám. Hlavní myšlenku vyjadřuje citát z ní: „Když bloudím bardem, tehdy nechť pokojní a hněviví vítězové vyšlou sílu milosrdenství a rozptýlí temnotu mé nevědomosti!“

Pokusíme-li se v závěru o zhodnocení, je nutno především ocenit odborně přesnou a jazykově výbornou práci překladatele tohoto obtížného textu. Překlad je po všech stránkách na vynikající úrovni. Jeho plynulý, plastický, vynalézavý a přece dobře srozumitelný jazyk zdařile přibližuje zvláštní vnitřní svět Knihy mrtvých českému čtenáři. Bohatě poznámky pod čarou i komentářové statí před odstavci vlastního textu knihy uvádějí do

představ i struktury celé knihy i nauky tantrického buddhismu s odborností, kterou i u dobrých překladů klasických náboženských textů nacházíme jen zřídka. K proniknutí do celku knihy výborně napomáhá velmi pečlivé a promyšlené rozčlenění látky, která je také převážně dílem překladatele. Vlastně tu nejde jen o překlad, spíše je to odborné a svébytné, hluboké a pečlivé zpracování málo známého náboženského proudu v jeho hloubce i šíři.

Překladatel a (sit venia verbo) zpracovatel *Knihy mrtvých* je orientalista – vědec a v celé práci usiluje o maximální objektivitu. Nikde neupadá do citového lebební své látky, ale také ji nekritizuje lacině svrchovanou kritikou evropského, převážně novopositivistického pohledu, jak to bývá jinde běžné. Z toho, že tu není ani stopa nepřislušné kritiky z vnitřně cizích pozic, lze tušit, že autorovi je svět buddhismu nejen důvěrně známý, nýbrž patrně i vnitřně blízký. To je velmi cenné, to totiž znamená, že to, co nám předložil, je předloženo „zevnitř“, tedy někým, kdo při překladatelské a interpretační práci sám vnitřně vstoupil do oblasti, kterou předkládá.

Kniha mrtvých sama o sobě a s ní celý tantrický buddhismus je ovšem veliký problém. Jeho soustředěnost na záhrobí, jak zde přichází k slovu, je dnešnímu člověku alespoň na první pohled značně vzdálená. A přece nám, současným Evropanům, lidem většinou eticky zplanělým, přináší tato kniha – ovšem přes vhléd do podvědomí a přes jeho zrcadlení v mezních situacích – závažné poselství: Neunikneme následkům svých činů, pokud se nezřekneme tužeb, které nás k těmto činům přivedly. Nejzřetelněji to asi dnes ukazuje ekologie. Ale to říkají mutatis mutandis všechny závažné náboženské systémy světa, ať stojí v jejich středu transpersonální karman či „personální“ (možná přesněji jen jinak transpersonální) Bůh. Jakým způsobem se nám naše činy vyúčtují, zdali vnitrosvětně či zásvětně, osobně či společensky, o tom lze přemýšlet a hovořit. Odpovědět na to lze však asi jen metaforicky. Ale ten, kdo tuto metafyzickou odpovědnost člověka popírá – a ta je nepochybně kladným jádrem všech vážných náboženských proudů – stane se dříve nebo později spojencem sil destrukce a zmarnění celého jousouca. To je – alespoň v mém

pohledu – pokus o vyjádření aktuální podoby poselství *Knihy mrtvých*.

Problém zcela specifický je ovšem i soustředěnost na záhrobí. Už bylo řečeno, že není naprostá. I v *Knize mrtvých* záhrobní zážitky zrcadlí svým způsobem předchozí život a ovlivňují při novém zrození život budoucí. Ale přece jen lze asi říci, že v rámci různých „svatých knih“ (od *Avesty* po *Korán*, od *Bible* po *Tao-te-ťing*, od mezopotamského *Gilgameše* po klasické texty staroegyptské atd.) představuje *Kniha mrtvých* vrchol záhrobního zájmu.

Vyvstává otázka, co je jejím opakem v tomto směru? Mám za to, že je to *Starý zákon*, konkrétněji *Tenak*. Už před časem jsem napsal, že starozákonní člověk přitakává k tělesné podobě života s podivuhodnou, byť samozřejmě odpovědnou intenzitou. Svým posmrtným údělem se nejen netrápí, vlastně se o něj téměř nezajímá. Zájem o cosi jako záhrobí se v tomto náboženském proudu objevuje až v pozdní apokalyptice, které však jde spíše o budoucnost či zánik světa, nikoli jednotlivce. Jak je to možné, že si Izraelec žil jakoby nezasazen ostenm smrti? Je mu blízký Hospodin, živý navěky, který sám umrtvuje a obživuje (1. *Samuelova* 2,7) a má vše v rukou. Život a smrt je jeho starost, ne naše. To je, soudím, tajemství vnitřní svobody biblických postav.

A právě toto poselství uvolnilo – někdy možná až problematicky – vnitrosvětskou aktivitu evropského člověka a nepřřmo umožnilo závažný rozvoj technické civilizace, který nyní prožíváme, ovšemže i s jejími stíny. Kdežto indický pohled včetně tibetské *Knihy mrtvých* obrací lidský pohled už po staletí do zásvětna. Sotva jen neblaze. Dnes nastává čas, kdy nám začínají být zřetelnější úskalí obou těchto alternativ. A proto nastává doba, kdy je nutno, aby oba dva proudy začly spolu hovořit, vážně, hluboce, jinak než dosud. Je třeba, abychom z metafyzickou růzností těchto alternativ začali alespoň tušit jejich hlubinnou konvergenci a začali se zamýšlet, nakolik jsou specifika jednotlivých proudů možná spíše jejich dlouhá než přednostní.

JAN HELLER